

ЧИСЛО 8.

ВИДАВНИЦТВО ПРОСВІТНОЇ КОМІСІЇ
УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗА

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Два Мужі— Одна Жінка

(ЖАК ДАМУР)

Переклав Омелян Ревюк

ЦІНА 20 ЦЕНТІВ

1918

З ДРУКАРНІ “НАРОДНОЇ ВОЛІ”

524-530 Olive Street, Scranton, Pa.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ДВА МУЖІ — ОДНА ЖІНКА

(ЖАК ДАМУР)

(Переклад ОМЕЛЯНА РЕВЮКА)

1918.

З Друкарні "Народної Волі", 524 Olive St., Scranton, Pa.

I.

Там в Нумеї, коли Жак Дамур дивився на безкрай моря, перед очима його душі переходила його минувшина, — бідування облоги, страховища Комуни, всі ті страшні дні, котрі загнали його на чужину,

придавили і розбили його житє. Правда, се не були ясні видіння, ярко виступаючі картини минувшини; се були радше смутні спомини, в яких пам'ять, серед відломків минувшини, чіпала ся лише за найбільше замітні факти.

Маючи двайцять шість літ, Жак оженився з Феліцією, красною, здорововою вісімнайцять-літною дівчиною, своячкою купчихи овочами з дільниці Вілєт, у котрої він

наймав мешкане. Він різав рисунки на металю і заробляв до дванайцять франків на день. Через якийсь час після їх шлюбу Феліція займала ся кравецтвом, але що їм уродила ся дитина, то вона скоро покинула роботу і зовсім віддала ся дитині та господарці.

Хлопчик, на ім'я Евген, ріс гарно. По девяťох роках у них народила ся дівчинка, Люїза, котра з першу була так слабовита, що їм прийшло ся видавати значну частину зарібку на докторів і лікарства. Та мимо сего сопруги не мали особливої причини жалувати ся на судьбу. Дамур, що правда, забавляв ся деколи в понеділки, але зрештою поводив ся зовсім прилично, зараз клав ся спати, як лише випив за богато, і на другий день ішов до роботи, лаючи погано самого себе.

Коли Евгенови скінчило ся дванайцять літ, його приставили уже до варстата. Хлопчина ледво умів читати і писати, а уже заробляв собі на житє. Феліція, дуже акуратна, з великою уміlostю і зручностю вела господарку; Дамур добродушно називав її скупаркою, бо вона, щоби відложить трохи на чорну годину, частіше кормила родину овочами, як мясом.

Се були пайкращі часи для Дамурів.

Мешкане їх находилося в дільниці Менільтонтан, на улиці Аньєрж, і складало ся з трох кімнат: в одній жив сам Жак з женою, в другій — Евген, а трета служила за їдалню і рівночасно за робітницею; кромі цього у них була мала кухонка і комірка, в котрій спала Люїза. Жили вони в куті подвіря, в низенькім будинку але воздуха їм не бракувало,

бо вікна виходили на вільне місце, на котре від ранку до вечера звозили всякий будівляний матеріал.

Дамури жили тут уже цілих десять літ, коли нагло вибухла війна. Феліція, мимо того, що її було майже сорок літ, виглядала дуже молодо, була сильною, умірковано повною і славила ся на усю дільницю красавицею. А Жак, противно, немовби-то висох, і хоч він був лише вісім літ старший від жени, виглядав зовсім на старця. Люїза уже давно перестала хорувати, але перебрала від батька худерлявість і не робила враження здорової дівчини, тоді як Евген, що в той час скінчив уже дев'ятнайцятий рік життя, був так само здоровий і повний, як і його мати.

На загал родина жила дуже приязно, коли не рахувати того, що батько і син деколи в понеділки троха за довго засиджували ся в шиночку. Феліція тоді воркотіла на обох мушин. Два-три рази справа доходила уже до бійки, але поважних наслідків такі бійки не мали, і родина Дамурів далі уважала ся межи сусідами дуже приличною. Її навіть подавали за примір другим, злим родинам.

Коли Прусаки ішли на Париж, і в столиці почало ся страшне безробіте, у Дамурів в щадничій касі була тисяча франків. Для робітників, котрим прийшло ся поставити на ноги двое дітей, се було зовсім незле.

Перші місяці облоги вони через те переносили розмірно легко. В їдальні, де уже давно без роботи стояв варстат, родина усе ще їла білий хліб і мясо. Милосердили ся над помираючим з голоду сусідом, малярем та великим валилом. Дамур навіть нераз запрошує його на обід. Дуже скоро маляр почав приходити щодня, рано і вечером. Се був штукар, у котрого усе був на поготівлі веселий жарт; свою веселості він обезоружував навіть Феліцію, котра з тревогою дивила ся на той широкий рот, що ковтав найліпші куски.

Вечерами звичайно ішла гра в карти, причім здорово діставало ся Прусакам. Берю, горячий патріот, говорив про те, що треба викопати підземний хідник під пруські батерії в Шатільон і Монгрету, підложить міни і висадити в той спосіб ворога. Потім він уже люто нападав на правительство, ту шайку непотрібів, котрі готові були отворити Бісмаркови брами Парижа, щоби лише поставити на престіл Генрика V. Ренублика, про котру балакали ті зрадники, казала йому лише з погордою рушати ілечима. О, він знає ту республіку! — і положивши лікті на стіл, він починав вкладати Дамурови, який властиво повинен бути суспільний устрій і всі—брата, усі свободні, багатства розділені межи всіми на рівні часті, всюди, від верху до споду, царство справедливості і рівності.

— “Як в 1793. році!” — не моргнувши оком, додавав він, хоч мав дуже скуче поняття про ті часи.

Дамур далі був поважний. Він також був республиканцем, бо мало не від колиски чував про те, що республіка одного красного дня принесе побіду робітничій класі: принесе щастє усему народові. Але у п'ого не було жадної означеної думки, як усе те має стати ся. Тому він з великим зацікавленням слухав Берю, і находив, що сей розясняє усі зовсім розумно, що без усякого сумніву, все стане ся власне так, як се говорить маляр. І Дамур горячів ся, твердо вірив, що якби все населене Парижа, — мушки, жінки, діти, — шішли на Версаль з Марсельєзою на устах, то можна би легко розбити Прусаків, подати руку провінції і утвердити д'Ейсне — народне правительство, котрого першим старався буlobi дати усім горожанам щорічну ренту.

—“Дивись, будь осторожній!” — нераз говорила йому Феліція. “Щоби все те не скінчило ся кепсько з твоїм Берю! Корми його, як се тобі справляє вдоволене, але лиши, най він самий іде ризикувати свою головою....”

Вона також була за республікою. В 1848. році батько її упав на барикадах, але сей спомин не лише не огірчував її, але, противно, робив її ще більше осторожною і уміркованою. Вона говорила, що найліпше средство, щоби примусити правительство бути справедливим, се поводити ся гарно. Промови Берю засмучували її і застрашували її, бо видавали ся її злочинними. Вона бачила, що під їх впливом в Дамурі доконують ся якісь переміни, що у нього зявили ся нові звички і мовчанка, котрі її дуже не подобали ся. Не менче непокоїв її син Евген, що з жадною увагою, замріяний і скуплений, слухав Берю.

Звичайно вечерами, коли Люїза засипляла на розі стола, Евген, зложивши навхрест руки і ноги та час від часу помало потягаючи зі склянки коняк, мовчи впивав очі в маляра, котрий усе приносив зі своїх мандрівок по Парижі якісь нові, пікантні факти зради: то Бонартисти подавали Німцям з Монтмарtru сигнали, то знов якісь там зрадники умисно затоплювали в Секвані мішки з мукою і бочівки з порохом, щоби тим скорше примусити Парижан піддати ся.

—“Ось пльоткар!” — говорила мати синови, коли Берю, наконець відійшов. — “Розказує якісь дурниці, а ти і уха розявив! Тиж прецінь знаєш, що він бреше....”

—“Я знаю, що знаю!” — сердито відповідав Евген.

Коло половини грудня з ощадностій Дамурів уже нічого не лишилося. По місті ходили чутки про поражки Прусаків в провінції, про наступні рішучі вилади в цілі освобождення Парижан від облоги. І Дамури з початку спокійно ждали: ось-ось облога скінчиться, і буде можна узяти ся до роботи. Феліція робила чудеса, щоби прокормити родину. З дия на діп'є вони жили чорним хлібом, котрий був знанний під іменем “хліба облоги” і котрого одна лише Люїза не могла справити.

Дамур і Евген зовсім стратили розум, — як казала Феліція. Без роботи від ранку до вечера, вибіті зі звичайної колії житя, не знаючи, до чого прикласти свої руки, вони жили в постійній тревозі, повній дивних, кровавих образів. Оба вони скоро вступили як добровольці до баталіону піхоти, котрий зрештою, як богато других, ані разу не виходив поза лінію міських укріплень; люди проводили цілі дні в касарні, граючи в карти або в кости.

Осьутг-то Дамур, напів голодний, з тяжкими думками про нужду в дома, слухаючи безконечних оповідань про події, помало переняв ся думкою, що члени правительства завзяли ся запрапастити народ і республіку, щоби посадити на престол Генрика V. Так, Берю мав сліність. Всім відомо було, що Генрік V. находився в Сен-Жермен, в домі, над котрим повівала біла хоругов. Але сьому скоро положать конець! Одного красного ранку народ почастує кулями тих нездарів, котрі морили робітників голодом і позваляли Прусакам бомбардувати місто, щоби підготовити пановане шляхті та попам.

Коли Дамур зі сином вернулися домів, оба вони, захоплені гнівом, розгорячені політичними пристрастями, говорили лише про убийства, про кроваву пімсту, а Феліція, сидячи коло Люїзи, котра заслабла від слабого кормлення, лише слухала їх бліда від страху і зворушення.

Наконець облога скінчилася, заключено перемир'я і Прусаки мирно передефілювали по Елізейських Полях. Того дня Дамури їшли за столом хліб, котрий Феліція ходила купувати на вулицю Сен-Дені. Але обід не проминув весело. Евген розповідав подробиці входу Прусаків до Парижа, а Дамур, потрясаючи у воздухі вилками, гнівно викрикував що в дійсності треба би гільотинувати (обрубати голову) усіх генералів до одного. Феліція розсердилась і вирвала у нього вилки.

Тому що роботи усе ще не було, то Дамур постановив взяти ся до роботи на свій власний рахунок: мав він кілька поломаних свічників і других металевих річей, котрі він постановив направити, в надії, що удасться йому їх продати потім. Але Евген, котрому тяжко було всидіти на місци, за якийсь час кинув роботу. Щож до Берю, то він щез, як лише оголошено завішене зброй: без сумніву, певно знайшов десь лучший стіл, як мав у Дамурів.

Аж одного дня рано він заявив ся у них дуже зворушений і став розповідати, що на горбах Монтмартру уже установлено гармати. Усюди, говорив він, установлено барикади; настає час, коли побідить народ. Він прийшов за Дамуром; тепер народ потребує чесних горожан.

І Дамур не звертаючи уваги на розпуку Феліції, покинув свій вар-стат і пішов за малярем.

Почалась Комуна.

Марець, цвітень і май перейшли в безпереривній тривозі.

Коли утомлений Дамур вибирав ся на улицю, а жінка наставала, щоби лишив ся дома, він відповідав:

“Але прецінь я дістаю пенсію! Якби не ті гроші, то у нас не булоби й на хліб!”

І Феліція низько опускала голову: вони жили за одні три франки на день, котрі діставали батько і син яко національні гвардійці, по півтора франка кождий; кромі сього, їм деколи видавали вино і мясо.

Дамур був глибоко переконаний про слухність своєї справи. Він стріляв у Версалців, так немовби стріляв у Прусаків, з великою певністю, що тим спасе республіку і принесе пановання народу. Від коли скінчило ся бідоване облоги, він увесь був захоплений горячкою горожанської війни, жив в кровавій мрії і по геройськи бився на барикадах, готовий умерти за свободу. Теотеричні виклади комунізму цікавили його. В його очах Комуна була просто здійсненем золотого віку, про котрий мріяло людство, початком загального щастя; тимчасом, десь-там, у Версалі або Сен-Жермен—він твердо вірив, переховували Генрика V., котрий зараз-же по приїзді до Парижа установить кріпацтво і інквізицію.

І Дамур, котрий до того часу не спосібний був мухи роздавити, тепер без усякого вагання убивав на становищах жандармів. Вертаючись домів, чорний від пороху, змішаного з потом, він цілими годинами пересиджував у головах маленької Люїзи, прислухуючись її віддихови. Феліція уже більше не пробувала задержати його дома і зі спокоєм, повним самопожертвовання, чекала, коли скінчать ся усі ті страховища.

Одного разу вона позволила собі зауважати в присутності мужа, що той бовдур Берю, котрий умів так гарно говорити, не такий глупий, щоби підставляти свою грудь на кулі. Завдяки своїй зручності він дістав собі тепленьке місце в інтендантурі, що однак не перешкаджає йому по давньому виголошувати агітаційні промови. Він деколи заходив до Дамурів, в своїм величавім мундурі зі золотими нашивками і горячо говорив про те, що при здобутю Версалю треба було конечно розстріляти міністрів, послів і всю правлячу кліку.

—“Чому він самий не йде на барикади, місто того, щоби посилати в огонь других?”—спітала Феліція.

“Мовчи!” — відповів Дамур. — “Я сповняю свій обовязок, а до других мені васі!”

Одного ранку, при кінці цвітня, до дому, де жили Дамури, принесли на ношах Евгена. На барикадах в Муліно його ранила куля в груди, пробиваючи їх наскрізь. Як його виносили по сходах до мешканя, він спустив дух.

Вернувшись вечером домів, Дамур застав жінку коло трупа свого сина. Се було для нього тяжким ударом. Він упав на долівку і довго,

оперши ся на стіну, рпдав, як божевільний. Вона мовчала. Коли вона отворила уста, вона передовсім сказала мужеви, що син погиб з його вини.

Вона зачирила двері комори, де спала Люїза: пощо будти слабу дівчинку!

Підвівши ся зі землі, батько довго поглядав на висячий на стіні образок Евгена; хлопчина був зображеній на ньому в уніформі національного гвардійця. Дамур взяв

перо і написав на другім боці: "Я пімщу ся за тебе!" Потім поставив дату і підписав своє імя і прізвище. Зробивши все те, він почув значну полекшу.

"Я пімщу ся за тебе!"...

проводі величезної товпи, на кладовище Пер-Ляшез, відвозячи Евгена на вічний спочинок. Батько йшов за трумною з ненакритою головою, і вид червоних прапорів на чорнім тлі катафальку викликував в ньому думки про кріаву пімсту. Феліція лишила ся дома, коло маленької Люїзи.

Після похорону, ледво над містом спустився сумерк, Дамур вибрав ся на передні сторожі убивати жовнірів та жандармів.

Наконець, настушили майові дні. Версальська армія увійшла до Парижа. Дамур уже два дни не вертався додому: він, разом зі своїм баталіоном далі в димах пожару боронив барикади. Він уже майже не здавав собі справи зі своїх вчинків і машинально випускав набій за набоєм.

На третій день рано він, хитаючись як п'яний з умученя, заболочений і обдертий, зявився дома. Феліція роздягнула його і стала витирати йому мокрим ручником руки, аж нагло учув голос сусідки, котра говорила, що комунарі ще держаться на цвинтарі Пер-Ляшез і що Версальці не можуть їх ніяк вибити з тої позиції.

— "Я іду туди!" — просто заявив він.

Він убрали ся і взяв в руки рушницю.

Послідні оборонці Комуни укріпилися далеко від того місця, де був похоронений Евген і де Дамур сподівався упасти зі збросю в руках, щоби бути похороненим попри сина. Він навіть не міг добрati ся до того місця. Гарматні набої, з гуком падаючи на цвинтар, розривали могили. Ховаючись за деревами і памятниками, групи національних гвардійців ту-то-там стріляли з рушниць до солдатів, котрих червоні штани приближалися з кожною хвилою.

Дамур зявив ся уже на закінчене, немовби лише на те, щоби бути арештованим. Трийцять сім його товаришів було розстріляних, а він лише чудом спас ся від такої самої долі. Його пощадили може бути, тому, що його руки були чисті і що він не вспів віддати ані одного вистрілу. На нього зазішло отупінене; він так змучив ся від усего пережитого, що зовсім не розумів дальших подій, що настутили по його арештуванню. Все змішало ся в його голові: довгі години, проведені в якихось темних ямах, тяжкі марші під пекучими проміннями сонця, крики, удари прикладами рушниць, товпи народа по боках. Отяминув ся він аж тоді, як опинив ся в положеню плінника у Версалі.

Феліція, бліда, як давнійше, з камінним спокоєм на лиці, прийшла його відвідати. Після того, як вона заявила Йому, що Люїза поправила ся, вони не мали що говорити одно до другого. Лише аж на пращене, щоби підбадьорити його, сказала, що за нього старають ся і що є надія на його висвобождене.

“А Берю?”, спитав він.

—“О, він безпечний! Він сховав ся ще три дні перед приходом версальських військ до міста. Йому волос не спаде з голови!”

Місяць опісля його вислали до Нової Каледонії. Засуджено його на звичайне заслання. Тому що він не звертав нічим особливим на себе уваги, воєнний суд, може бути, оправдавши був його, колиб він самий не признав ся, що бив ся на барикадах.

При слідуючих відвідинах він сказав жені:

“Я вернусь. Жди мене!”

Сі слова весь час виразно звучали в ухах Дамура, доки корабель не довіз його на місце заслання. За кермою корабля лишала ся пінячати полоса води, і він деколи щілимі ночами дивив ся на неї. Йому здавало ся, що власне тою білою, поблизукою дорогою він повинен вернутися назад до берегів Франції: прецінь він обіцяв жені вернутися!

II.

В Нумеї Дамур поводив ся гарно. Він найшов собі роботу, і Йому казали, що він може надіяти ся на помилування. Він захопував ся як великий добряга, то з приемностю бавив ся з дітьми. Про політку він зовсім забув, маже не стрічав ся з товаришами і жив одинцем. Лише одно можна було йому закинути, що час від часу випивав, але і в пянім стані він бував дуже добродушний, гірко плакав і зараз таки лягав спати.

І нагло одного разу, коли з дня на день сподівали ся його помилування, він несподівано пропав. Всі були поражені, довідавши ся, що він утік зі ще чотирма другими засланцями.

Протягом двох літ він діставав листи від Феліції, з початку досить правильно, а потім все рідше і рідше. Зі своєї сторони, він часто і бо-

гато писав до неї. За послідні три місяці Дамур не мав жадної вісти з дому. Тоді він попав в розпuku: можливо, що на помилуване йому прийде ся ждати ще не один рік! І в горячу хвилю він рішив ся на утечу.

В тиждень опісля на березі моря, на кілька миль від Нумеї найдено розбиту лодку і три голі, уже напів розложені трупи; серед них, як запевняли ті, що їх знали, мав нібіто бути і Дамур. Списано протокол і по сповненю певних формальностій, вислано Фелії урядове повідомлене, що муж її помер.

Часописи богато займали ся тою трагедією і докладно, з цілім рядом драматичних подробиць, розповідали про утечу і загибіль смільчаків.

Але Дамур остав ся в живих. Одного з його погиблих товаришів узято через помилку за нього, і се було тим більше дивно, що межи ними не було жадної подібности, хиба те, що оба мали довгі бороди.

Дамур і ще один чудом уратувавши ся в час бурі утікач, розстали ся, як лише добрали ся до англійських посіlostий. Більше вони уже ніколи не стрінулись. Товариш його, як можна припустити, помер від жовтої фрибri, котра мало не загнала в могилу і самого Дамура.

Ледво опинив ся він в розмірно безпечнім місці, а уже захотів дати знати про себе жені, але в той час случайно побачив в газеті оповідане про свою утечу і смерть. Се зміняло справу; письмо його усе попсує: попавши у чужі руки, воно могло б навести на його слід. Чи не лішне було-би лишити ся в очах людій умерлим чоловіком? Про него скоро забудуть, і він потрафить своєдно вернутись до Франції, де відкриє своє імя аж тоді, як буде оголошена амнестія.

Як раз в той час його звалив з ніг тяжкий приступ жовтої фрибri, і він кілька тижнів пролежав в якімсь закиненім шпитали.

Виздоровлюване його тягнулось довго. Він відчував умучене, охлядість і ослаблене. Минали тижні і місяці, а він все ще зовсім не віздоровів. Фрибра немовби так і вижала з його серця усі давні мрії і бажання. Навіть образи жени і дочки майже затерлися в його памяті. Згадуючи їх, він представляв собі їх смутними, мрачними привидами. Певно, говорив він до себе, як лише достаточно набере сил, то поїде до Франції, до жени і дочки. Але як він дійсно остаточно віздоровів, то в нього за той час доспів новий плян: передовсім, заким вернутися у Францію, треба добути собі маєток. Зрештою дійсно що робивши він тепер в Парижі? Примиравши з голоду, примушений бувши станути знов до варстата! Зрештою, хто тепер йому, такому старому, дасть роботу? А тимчасом виїхавши до Америки, він за кілька місяців мігби зібрati кілька сот тисяч франків. Він рахував, що се число дуже скромне, бо він наслухав ся, як в тім казочнім краю легко наживають міліони.

Дамур задумав ся і в думках почав порядкувати своє будуче життя: заробивши сто тисяч франків, він вернеться у Францію, купить в околиці Парижа, недалеко від Венсенського ліску, невеличкий домик і буде собі жити щасливо зі своєю Феліцією та Люізою. Про політику він і думати не стане: Бог з нею! Місяць опісля Дамур уже був в Америці.

Почало ся для нього бурливе, горячкове життя, повне випадків і диких, часто недобрих пригод. Мін випив до дна чашу нужди і нераз бував близько багацтва. Нераз уже йому здавалося, що держить уже в руках своїх заповітних сто тисяч франків; але як золото дійсно попало йому в руки, воно протікало йому межи палці, його обкрадали, грабили і він знов лишався жебраком.

Працював тяжко, кидав ся з однієї частини світа у другу, і наконець опинився в Англії, а звідти в Брюкселі, на самій майже границі Франції. Але їхати в Париж він усе таки не рішався. З Америки він три рази писав до жінки, але всі три листи осталися без відповіді, і він згубився в догадах: або листи переловлено, або Феліція померла, або вона вийшла кудись з Парижа. По році він знов написав до неї, причім, боячи, щоби лист не переловлено, підписався видуманим іменем і писав в ньому про видумані справи, сподіччись, що Феліція, як лише його лист попаде в її руки, і без того по почерку пізнає, що се він пише. Але й тим разом відповіди не було.

Ся уперта мовчанка немовби закрила його спомини, котрі втратили значну частину своєї свіжості. Дамур говорив собі, що він тепер чоловік скінчений, що він не має нікого в світі, і серце його трохи скаменіло. Цілий рік після сего він працював під землею, в углев'й копальні, не бачучи світла божого, без усяких бажань.

Раз вечером, сидячи в кормші, він нагло почув розговір про те, що французький парламент голосував за амнестією і що комунисти вітаються до рідного краю. Вінувесь задрожав і почув в собі горяче бажання також вернутися до рідного міста, хочби лише подивитися на улицю, на котрій прожив тільки літ. І він сів до поїзду, що йшов до Парижа.

Його мозок тяжко працював, коли він сидів у вагоні. Що буде, як він знов найде Феліцію і Люізу? То-то вони заживуть! Прецінь тепер він може зовсім свободно, перед ніким не скриваючись, шукати їх. І він почав вірити, що найде їх на тій самій улиці, в тім самім домі, за столом, вкритим білою скатертею, якби його ждали. Мовчанку Феліції він зараз поясняв собі якимось непорозумінням; він вибере ся в знакому собі дільницю, подасть своє ім'я, і вони по давньому заживуть під одним дахом.

Як він приїхав до Парижа, на північнім двірці була величезна товпа народу. З усіх сторін розносiliся якісь окрики, котрих він не

розумів. Як лише з вагонів показалися пасажири, товпою заволодів безумний запал; у воздуху повівали шапки і хустинки, всі викрикували якесь одно ім'я. Через одну мінуту Дамур відчував страх: Йому представилося, що вся та товпа насміхається над ним; але він зараз розібрал ім'я, котре товпа викрикувала: се народ витав приїхавшого тим самим поїздом визначного члена Комуни, котрого заочно засуджено було на смерть. За хвилю він перейшов попри Дамура, значно повнійший, з усмішкою на лиці і з вогкими від сліз очима, зворушений таким принятем. Коли він сів у фіякер, серед товпи роздалися поради, щоби випрягти коней і повезти героя на собі. Люди заметушилися, щоби приглянути ся йому. Скоро потік людей звернувся на вулицю Ляфаста, і довго ще серед моря голов можна було бачити, помало, як тріумфальний віз, рушаючий ся фіякер. Дамур, котрого мало не роздавили в товпі, з великим трудом вибрався на бульвар. На нього ніхто не звертав уваги і він з горячею в серці подумав про всі перенесені ним в боротьбі за свободу страждання.

Зрештою, вид бульварів виганяв з його душі все горе і наповняв її чувствами. Він знов у рідному Парижі! Але як усе змінилося за цих десять літ! Він навіть відчував смутний страх перед тими улицями, котрі видалися йому тепер значно ширшими, а в котрих він богато річей не пізнавав.

Зворушене його ще більше зросло, як він опинився близько вулиці Анвієрж. Його коліна стали навіть легко погинати ся, і він хотів задержати ся, не іти далі, так немовби там його ждало нещастя. І дійсно, що то жде його там в ріднім куті? Що він буде там робити?

Ось і улиця Анвієрж, ось і знакомий дім. Він три рази перейшов попри нього, не маючи відваги зайти. Крамниця угляра, що находилася в його часи проти дому, уже не було; на її місці була овочева крамниця. Він уже хотів підійти з допитами до жінки, стоячої на її порозі, але вона мала такий самовдоволений вигляд, що не рішився. Він волів підійти просто до дверника. Кілька разів він підходив давніми літами до того квадратового віконця!

“Будьте ласка, де тут живе пані Дамур?”

—“Не знаю! У нас такої нема.”

Він не рушався з місця. На місці знакомої йому сторожихи дому, жінки величеської будови тіла, прийшла тепер маленька, суха старушка, котра підозріло оглядала його.

“Пані Дамур”, почав він знову, — десять літ тому жила на подвір'ю.”

—“Десять літ тому!” — крикнула старушка. “За той час не мало води поплило у море. Ми живемо тут лише від січня.”

“Може бути пані Дамур лишила свою адресу?”

—“Ні, я про неї нічого не знаю.”

Тому що він все ще далі випитував, придверниця розсердила ся і загрозила, що покличе мужа.

“Се стає підозрілим. Богато вас тут таких волочить ся!”

Він почервонів і забрав ся, бурмотячи щось-там собі під носом і стидаючи ся свого лахмітя. Постоявши трохи з понуреною головою на хіднику, він знов підійшов до дому: він не мав сили так відійти звідти. Може хтось змилосердить ся над ним і даст йому якісь вказівки. І він підіймав очі до вікон, вдивлював ся в сусідні склепи, старає зорієнтувати ся. В тих бідних домах мешканці так часто зміняють ся, що певно за тих десять літ нікого з давних не лишило ся. Він хотів і в той самий час бояв ся, що хтось з давних сусідів його пізнає: він був такий бідний, такий нужденний!

Коли він наконець пішов трохи дальше улицею, Йому попали ся знакомі лиця: властителька пекарні, властитель крамниці мішаних товарів, прачка, пекарка. Цілі чотири години він збирав ся на відвагу, прохожував ся взад і вперед перед склепами; він аж увесь спітнів, — так його мучила боротьба, відбуваюча ся в його душі. Наконець, він рішив ся зайти до властительки склепу з печивом, котра напів дрімала за столом, вся обсипана білим порохом, так немовби вийшла з мішка з мукою. Вона поглянула на нього, але далі не рухалася. Видно, що не пізнала його, з його загорілою скірою, обсивілою головою і довгою бородою, котра закривала половину його лиця. І се, що вона його не пізнала, додало йому відваги. Купивши за су булочку, він спітав її:

—“Скажіть, будьте ласка, чи нема межи вашими покупцями одної жінки, котра має маленьку дівчину? Її називають панею Дамур.”

Женщина подумала хвилину і сказала:

—“Давно колись?.... Так, здається ся, була така. Але се уже дуже давно.... Тепер я нічого не можу вам сказати: прецінь у нас буває така маса народа!”

Більше нічого він від неї не добив ся.

Вертав ся на ту вулицю і в слідуочі дні і уже з більшою сміlostю розпитував на ній людей; але одні не памятали, другі відносили ся до його розпитів рівнодушно; деколи йому давали противорічні вказівки, котрі його зовсім збивали з толку. На загал, він виніс вражінє, що Феліція покинула ту дільницю які два роки після його заслання до Нумені, приблизно в той час, як стала ся його утеча. Ніхто не знав, куди вона перебрала ся. Одні казали, що в одну дільницю, другі, що в другу. Що-ж до маленької Люїзи, то її і зовсім ніхто не памятав.

Його огорнула розпуха. Одного такого вечера після цілоденних невдачних пошукувань, він махнув на усе рукою. В розпуші він присів на лавочку і заплакав. Що йому тепер робити? Париж для нього став пустинею. Гроші у нього уже виходили. Одного разу він навіть постановив вернутися до Бельгії, до чорних углевих копалень, де він жив звірячим житем, про що не думаючи, нічого не згадуючи. Але він лишився в Парижи, — бідний, голодний, пильно шукаючи якоїнебудь роботи. Але усі йому казали, що він за старий і усюди його відправляли. Хоч він мав лише п'ятдесят пять літ, всі його мали за сімдесят-літнього: так на нього поділали ті страшні роки заслання.

І він блукав улицями Парижа, як голодний вовк. Просився на роботу, на яку звичайно наймають дітий, або калік, але й тут його не приймали. Один каменяр, працюючий коло міського ратуша, обіцяв йому місце сторожа при будові, але своєї обіцянки не сповнив і Дамур по давньому ходив голодний.

Одного разу він довго стояв коло церкви Парижської Богородиці, готовий кинутися з розпуки у воду; покуса покінчити відразу з усіми муками була така сильна, що він з трудом відорвався від поруч моста. При тім він несподівано торкнувся якогось здорового мужчини, в білій блузі. Той почав лаяти ся.

“Ось яка худобина!”

Але Дамур вдивився на нього широко отвореними очима.

—“Берю!” — крикнув він, наконець.

І дійсно се був Берю, що тепер мав цвигучий вигляд і немовби відмолодів.

Від самого повороту свого до Парижа, Дамур часто думав про нього; але як розшукати чоловіка, що міняє умебльовані мешкання мало не що два тижні?

Маляр також вибалушеними очима вдивлявся в Дамура, і коли той дрожачим голосом сказав своє імя, він не вірив, що перед ним стоїть його давній товариш.

“Але се неможливо! Що за диво!...

Конець-кінців він усе таки признає Дамура і став питати окликами, котрі скоро почали зацікавлювати прохожих.

“Але-ж ти прецінь був небіщиком! Ну, і хитрун-же з тебе! Та хиба-ж можна так люто шуткувати над людьми? Зрештою, хто тебе знає, чи ти дійсно живий!”

Дамур півголосом просив його замовчати. Берю, котрий починав добачувати в тім усім щось забавного, наконець узяв його за попід руку і повів до шиночки, на улицю св. Мартина. Сюпія попри нього, він став засипати його питаннями.

—“Зараз я тобі усе розкажу,” — обіцював Дамур, — “але передовсім скажи, що з моєю женою?”

Той дико подивився на його.

“То в, якто — з твоєю женою?”

—“Ну так! Я хочу знати, де вона? Знаєш ти її адресу?”

Здивоване маляра ще більше зросло.

“Певно, що знаю її адресу,” — спокійно сказав він, — “але... але ти, значить ся, не знаєш всеї тої історії?”

—“Що таке? Якої історії?

Берю таки майже троха розсердився.

“Але-ж, милий, тої історії не богато... Як! Ти нічого не знаєш? Твоя жена прецінь вийшла заміж за другого!”

Дамур в тій хвилі держав в руках склянку з вином; він зараз таки поставив її на стіл, причем руки його так дрожали, що вино вихльопалось і змочило йому пальці. Він витер їх до своєї блузи і глухим голосом сказав:

—“Що ти мелеш! В друге вийшла заміж? Та ти... ти се напевно знаєш?”

“Ta певно-ж, чорти би тебе взяли! Ty умер — і вона вийшла за другого: се-ж так природно!... Тепер, коли ty нагло воскрес, виходить ліканна ситуація!”

I Берю став розказувати йому подробиці. Феліція була тепер дуже щаслива. Вона вийшла за різника з дільниці Батіньоль, вдівця, котрий хорошо вів своє предпріємство. Саньяр, так звався той різник, мимо своїх шістъдесятъох лѣт, ще був зовсім молодим. Склеп їх находився на розі улиць Муан і Нолле, і звертав на себе увагу своїми розмальованими на червону дверми і двома золотистими бичими головами по обох сторонах вивіски.

“Що-ж ти думаєш тепер робити?” — питав Берю.

Нешчасний зробив неозначений рух рукою: треба добре роздумати.

—“А Люіза?” — викликнув Дамур.

“Люіза? Просто, не знаю. Вони, правдоподібно, віддали її кудись, щоби позбути ся її... Зрештою, я не стрічав її в них в дома. А, щодо Люізи, то вона їм непотрібна, і вони її можуть тепер віддати. Але, межи нами кажучи, що зробиш ти з дівчиною, котра тепер уже має певно яких двайцять лѣт? Прецінь, ти зовсім не подабаєш на богача? Не обиджаю тебе, але ти так виглядаєш, що стрінувши тебе, хочеться тобі подати щонебудь...”

Дамур, зовсім збентежений, спустив голову. Берю казав подати ще одну літру вина і пробував потешати його.

“Але, чорт побери, як ти ще на тім світі, то нема ще чого носа опускати. Ще не все прошло... Що-ж ти думаєш, тепер починати?”

І оба вони почали безконечний спір про підходячу тактику. Маляр замовчував про одну обставину, іменно про те, що він зараз таки по відпливі Дамура до Нової Каледонії, всякими способами підходив до Феліці: його зводили її округлі груди; і він не міг її простити, що вона волла над п'яного богатого різника Саньяра.

Коли на столі з'явилася третя літра, він викрикнув:

“На твоїм місці, я без дальшого балакання вибрав би ся до них, зажив би в їх домі, а якби той Саньяр почав надійдати мені, я дав би йому поза вуха! Зрештою ти тут хазяїн: закон на твоїй стороні.”

Дамур ставав все більше і більше п'яний, і його щоки почевоніли від вина.

—“Почекаймо, почекаймо!” — говорив він на усю бесіду Берю. А той не успокоював ся, підбурював його до рішучих кроків і, ударяючи його по плечи, радив йому доказати, що він мушкін. І Дамур обіцяв се доказати. Ще би ні! Прещінь він так любив туженницу! Він і тепер так горячо любить її, що готовувесь Париж спалити, щоби лише побачити її.

“Але коли-ж се так”, — підливав оліви до огню Берю, — “то тобі треба лише піти і узяти її.”

Оба були дуже п'яні і, сильно розмахуючи руками, сгараля ся перекричати один другого.

—“Іду до них!” — нагло викрикнув Дамур, з трудом підймаючися з місця.

“В сліщний час! Інакше з того готово вийти чорт знає, що!” — піддерживав Берю. — “Я іду з тобою!”

І вони вибрали ся в дільницю Батіньоль.

III.

Різниця на розі улиці Муан і Нолле, з її розмальованими дверима і двома золотими бичими головами, мала богатий вид. На білих обрусах висіли туши, а в паперових пакетах, у формі лійок, що нагадували букети, з вирізаними як коронка краями, лежали дорозші куски мяса. На марморовій ляді красувалися нарізані кусники рожевої телятини, пурпурової баранини, спливаючі кровю порції росбіфа. Вага, гачки, начине — все блищало. В крамниці усе ясніло добробутом, надміром здоровля; так і немобі запах свіжого мяса вливав кров у жили. В глибині, якраз проти дверей, була каса, за котрою в скляній будочці сиділа Феліція.

В рожево освіченій крамниці вона робила вражене ще дуже свіжої женщини. Чисто одіта, в чорне убране з білим ковніром, поважна і рів-

ночасно з тим підсміхаюча ся, з пером в руці, вона мала дуже бізнесовий вигляд. Помічники відрізували кусники мяса, важили, викрикували ціни; перед касою одна за другою переходили покупчих, а Феліція відбирала гроші і мимоходом вислухувала усякі новости.

Маленька жінщина з хорім лицем підійшла до каси, щоби заплатити за два котлети.

“П'ятнайцять су, не так!” — сказала Феліція. — “Ну що, як ваше здоровле, пані Верніє?”

—“Все те саме! Зі жолудком біда. Лікар говорив, що мені треба їсти більше мяса, але воно таке дороге!... Та ви знаєте, що вугляр помер!”

“Що ви кажете!”

—“Так, помер! На запалене очеревної... П'ятнайцять су за два котлети! Дичина уже дешевійша...!”

“Що робити? Ми тут ні при-чім, пані Верніє! Ми й так ледво кінці до купи зводимо... Що там таке, Шарль?”

Бесідуючи і видаючи решту, Феліція в той самий час ніколи не забувала про те, що діється в крамниці. Вона зауважала, що помічник бесідує при вході з двома мужчинами. Так як не дістала відповіди, то піднесла голос.

“Шарль, чого ті люди хотять?”

Але вона уже пізнала одного з двох стоячих при вході до крамниці мужчин.

“А, се ви, пане Берю!”

Видно було, що вона не дуже то втішилась і на устах її появився усміх, повний погорди.

Наші знакомі по дорозі з вулиці св. Мартина в дільницю Батіньоль нераз для відпочинку вступали до шиночків: дорога була далека, а в додатку до усего вони стільки сварили ся зі собою, що відчували потребу промочити горло. Не було й нічого дивного, що оба вони були сильно підпиті. Дамура немовби ножем шпигнуло в сердце, коли Берю нагло показав йому з хідника сидячу за касою Феліцію, котра виглядала так молодо і гарно.

“Прецінь се неможливо!” — подумав він, — “се певно Люіза, котра виросла на дуже подібну до матери. Коли він трохи прийшов до себе, з давнійшої його рішучості і сліду не стало: ся богато прибрана крамниця, поблизкуюча мідь, наконець, та гарно убрана жінщина, видаюча решту, — все те наповняло його смутком і страхом. Він почув бажане утеchi звідси. Ся жінщина прецінь ніколи не зголить ся вернути до нього, такого бідного, нещасного, з довгою борзою і брудним сурдтом!

Він зробив уже рух, щоби цофнути ся з крамниці, та сковати ся, ще заким Його побачили, але Берю Його задержав.

“Чорт побери” — півголосом переконував він Його. — “У тебе в жилах не кров, а вода! Якби я був на твоїм місці, я скоро приборкав би ту бабину і не відійшов би доти, аж не дістав би своєї части усего того богацтва. Все по половині! Ну, йдеш ти, чи ні, ти мокра курко?”

Розпитавшись у помічника, де хазяїн, і довідавши ся, що на різниці, Берю майже силою потягнув Дамура до крамниці. Сам він ішов передом.

“Чим можу служити, пане Берю?” — не дуже то ласково спитала Феліція.

—“Мені — то властиво нічого не треба, але ось мій товариш хотів би сказати вам пару слів!”

Він відійшов на бік, і Дамур тепер опинив ся око в око з Феліцією. Вона оглянула його від голови до стіп. Дамур страшно зажурений, відчуваючи пекольні муки, опустив очі. В першу хвилю на її устах мигнула усмішка погорди, і на її спокійнім, щасливім лиці з'явився вираз відрази до старого, одітого в лахмітє пяниці. Але приглянувшись уважніше його чертам, вона, ще не сказавши до нього ані одного слова, нагло поблідла як полотно; гроші, котрі вона держала в руці, з бренькотом покотилися по ляді.

—“Що вам стало ся? Ви заслабли?” — кинула ся до неї пані Верніє, котру цікавість задержувала в крамниці.

Феліція рухом руки казала її вийти. Голос відмовив її службу, і вона не могла вимовити ані слова. Піднявши ся на силу споза своєї ляди, вона звернулась до їдалні, що находила ся поза крамницею. Берю і Дамур пішли за нею, — перший з усмішкою, другий — все ще опустивши очі на долину, так немовби бояв ся упасті.

“Ось так! Історія таки стала пікантною!” — проворкотіла пані Верніє, лишивши ся одна з помічниками.

Ті знов, покинувши роботу, зі зачудованем перекидували ся зором межи собою; щоби не стягнути на себе неприємності, вони ані слова не відповіли на слова пані Верніє, котрій нічо не лишило ся, хиба відійти.

Але й їдалня показала ся видно не досить відокремленим місцем для Феліції для надходячої розмови, бо вона отворила слідуючі двері і повела обох гостей в спальню. Спалня була дуже чаруюча, гарно прибрана, зі завісами над ліжком і вікном, з позолоченим стінним годинником і меблями з червоного дерева.

Упавши на побитий голубим плюшом фотель, вона придавленим голосом кілька разів повторила:

“Се ви... се ви...”

Дамур не зінав, що сказати. Він блудив очима по кімнаті, не мав відваги сідати на один з тих дорогих фотелів. Місто нього заговорив Берю.

—“Так, ось він уже два тижні, як вас розшукує. Случайно здибався зі мною, і я його привів до вас...” .

Він зробив коротку павзу, і немовби почувши потребу оправдати ся перед нею, додав:

—“Ви розумієте, я інакше не міг поступити. Се давній мій товариш, і мені було тяжко видіти його в такім положеню...”

Тимчасом Феліція трохи прийшла до себе. Вона пішла вийти з того невиносимого положення і поставила питання на вістрю ножа.

“Скажи, Жак, чого ти властиво домагаєшся від мене?”

Він мовчав.

“Так” — говорила вона далі, “я в друге вийшла заміж, але я себе за то обвиняти не можу. Я була переконана, що ти умер, а ти нічого не зробив, щоби вивести мене з того хибного переконання.”

—“Але-ж я тобі прецінь писав!” — сказав наконець Дамур.

“Кленусь, я не дісталася ані одного твоого листа. Ти прецінь знаєш мене, знаєш, що я ніколи не брехала. Кромі цього я маю документ... ось він, в шуфляді!”

Вона отворила шуфляду, дрожачими руками добула якийсь папір і подала його Дамурові, котрий розсіяно почав його читати. Се було свідоцтво його смерти.

“Побачивши що я опинилася вдовою, бідною і безпомічною, я не мала сили відтрунути від себе людину, котра згоджувала ся виратувати мене з нужди і страждань. В тім уся моя вина. Мені захотілось зазнати хоч трохи щастя. Невже се проступок?”

Він слухав її з понуреною головою, богато більше засумований, як вона. Нагло він підняв на неї очі.

—“А де моя дочка?”

Феліція задріжала і пробурмотіла:

“Дочка? Я не знаю... Вона не живе зі мною...”

—“То що се значить?”

“Я віддала її до своєї тітки, але вона... вона утікла... вона пішла кепською дорогою...”

Дамур яку мінту мовчав і, здавалось, нічого не зрозумів з того, що вона йому сказала; але потім він нагло стряс зі себе всякий смуток і з такою силою ударив кулаком по комоді, що прикрашена черепашками боробка підскочила на марморовій плиті. Але заговорити йому не стало часу, бо в ту саму хвилю в кімнату вбігло двоє дітей: хлопчик літ шести і дівчинка, яких два роки від нього молодша; з галасливою радостию кинули ся вони на шию Феліції.

“Ага, мамо! Ми були в саді, — знаєш, там, на самім кінці вулиці! Франсуаза казала, що пора вернутися... Якби ти бачила, кілько там піскі, а у воді качата плавають...”

“Гарно, гарно! Лишіть мене!” — суворо говорила мати і, покликавши служницю, сказала:

“Франсуазо, забери їх! Чому ти так скоро ? Так не треба робити!”

Діти з тяжким сердцем вийшли з кімнати, попихані служницею, котра була ображена тоном хазяйки. Феліцію нагло огорнув небувалий перестрах, що Жак може забрати її дітей: перекине собі їх через плечі і утіче з ними.

Берю, спокійно розваливши ся на фотели, хоч хазяйка і не просила його сісти, шепнув на ухо свому приятелеві:

“Діти Саньяра!... Якто! І все те так скоро!”

Коли двері зачинили ся, Дамур знов ударив кулаком по комоді і крикнув:

—“Віддай мені мою дочку, чуеш!”

Феліція уся зблідла зі страху.

“Сідай, поговоримо!” — сказала вона. “Се справи не поправить, як ти будеш викрикувати... Отже ти прийшов до мене...”

—“Так,, я жадаю, щоби ти пішла за мною... зараз таки! Я твій муж, один я! О, я знаю, закон на моїй стороні, Не так, Берю, я маю повне право? Ну, скорше! Вбирай ся і підемо! Будь розумна, як не хочеш, щоби уся дільниця знала про наші справи...”

Вона дивила ся на нього і, мимо усіх старань скрити се, по її лиці можна було видіти, що вона не любить його, що він лякає і відгручує її своїм видом: бідного, старого жебрака. Щоби вона, така віпашена, розжита на міщанськім добробуті вернула ся до давній бідноти, до життя рамя об рамя з тим волоцюгою з того світа!

—“Ти не хочеш?” — говорив далі Дамур. — “О, я розумію. Ти привикла висиджувати за касою, грati ролю поважної пані, а у мене крамниці не буде, ані повної грошей каси. Кромі сього, у тебе є діти, котрі тобі дорогі, не то що Люїза! Розуміє ся, що після того, як ти стратила дочку, з батьком ти ще менче станеш церемонити ся. Але мені до твоїх почувань нема найменчого діла. Я домагаюсь, щоби ти пішла за мною, а як будеш опирати ся, то я зараз таки зверну ся до уряду — і тебе жандарми силою приведуть до мене. Закон по моїй стороні! Чи правду я кажу, Берю?”

Маляр потверджуючи кивнув головою. Ся сцена бавила його; але побачивши, що Дамур все більше попадає в лютъ, опянений власною краснорічівостію, і що Феліція близька зімління, він уважав за потрібне виступити в величній ролі миротворця.

—“Так, певно”,—заговорив він,—“се твоє право, але... треба подумати, розібрati... Властиво, вперед, заким повзяти якенебудь рiшенiє, требаби поговорити зi Саньяром, але що його нема дома...”

Він зробив невеличку павзу, а потім зміненим голосом, з удаваним зворушенем говорив далi:

—“Чи бачите, панi, мiй товариш не може ждати. Ви розумiєте, таке положенiє, що... Ах, якби ви знали, кiлько вiн витерпiв! А тепер у нього гроший нема при душi, і вiн помирає з голоду. З усюдiв його проганяють. Два дни перед стрiчею зi мною вiн нiчого не єв!...”

Фелiцiя почула глибоке спiвчуття i не могла здергати ся вiд душаших її слiз.

“Прости менi, Жак!”—викрикнула вона.—“Що було, не завернеш! Але я не хочу, щоби ти був нещасливий. Дозволь менi помогти тобi...”

Дамур зробив рiшучий рух.

—“Єще-би!”—поспiшив вмiшати ся Берю. — “Дiм тут — повна комора, i було би дуже дивно, якби твоя жена допустила, щоби ти гололував. Ну, я розумiю, ти не хочеш брати у неї гроший, але предiнь вiд подарунку ти не вiдмовиш ся... Хочби, напримiр, кусень мяса час вiд часу....”

“Все, чого вiн забажає, пане Берю!”

Але Дамур знов ударив кулаками по комодi.

“Нi! Спасибiг! Не треба менi твоєї милостинi!”

Вiн близько приступив до жени, уперто подивив ся її в очi i крикнув:

—“Менi тебе треба, i я добю ся свого! Своє мясо можеш лишити для других!”

Фелiцiя зi страху вiдступила, а Дамур попадав усе в бiльшу лють. Вiн накинув ся на неї з дивачними обвиненнями, грозив побити усе в хатi. Потiм вiн став домагати ся, щоби вона сказала йому, де його дочка, i потрясаючи крiслом, в котрiм сидiла нещасна жenщина, вiн кричав, що вона продала Люiзу, а вона вся дрожачи зi страху бурмотала, що адреси дочки не знає, але про неї можна напевно довiдати ся в полiцiйniм урядi.

Дамур присiв на крiслi, притiм покляв ся, що нiякi чорти не заставлять його рушити ся з мiсця, але через хвилю кинув ся i в послiдний раз, щe сильнiйше, як передтiм, ударив в комоду, i закричав:

Так, я відходжу тому, що мені так хочеться, але твоє тебе не мине!

—“До сто громів! Я відходжу! Так, я відходжу тому, що мені так хочеться, але твоє тебе не мине! Я вернуся, коли твій любчик буде дома, і тоді усім дістанеться — і йому, і тобі, і твоїм дітям.... Так і знай — і жди мене!”

Він вийшов, грізно потрясаючи у воздухі кулаком. Сей вибух люти справляв його велику полекшу.

Берю лишився трохи і, вдоволений своєю участею в усій тій історії,уважав за відповідне успокоїти Феліцію.

—“Не бійтеся, пані! Я уже його не покину, а то, не богато бракує і може яке нещастство трапитися...”

І він почув у собі таку сміливість, що поцілував її в руку. Вона не спротивила ся, бо находила ся в стані повного безсиля: вона, може бути, без супротивлення пішлаби і за Дамуром, якби він узяв її за руку і повів.

Як вони вийшли, Феліція на хвилину прислухувалась віддалючим ся крокам. З крамниці доходили удари ножа, котрим склеповий помічник рубав баранину; другий помічник викрикував суми. Тоді в ній заговорив інстинкт купчихи, і вона знов вернула ся до своєї скляної будки; бліда, але зовсім спокійна, так немовби нічо і не стало ся, вона засіла за касу.

“Кілько взяти?” — спитала вона.

—“Сім і пів франка, прошу пані!”

Вона взяла гроші і видала решту.

IV.

На другий день Дамурови пощастило ся: він дістав місце сторожа при будові міського ратуша. Тепер він мав стерегти той самий будинок, в підпалі котрого він брав участь десять літ тому назад.

Робота була не трудна, — одна з тих робіт, котрі притуплюють людину, роблять її охлялою, лінивою. Вночі він блукав довкола зложенного коло міського ратуша дерева, прислухуючись до галасу затихающего міста і деколи засипляв на мішках з вапном. Про поворот до Феліції він так немовби уже і не думав. Лише, коли Берю, угостивши його якось обідом, напоїв його, він після третьої бутельки став кричати, що завтра йде на улицю Батіньоль і зробить там скандал.

Але на другий день Дамур так немовби забув про своє рішене; не пішов він до Феліції в слідуючі дні; як лише похміле перейшло, він став нахмурений, задумчивий і немовби чогось стидався. Маляр наконець став висміювати ся над ним, говорячи, що так мушки не поступають. На то Дамур з нахмуреною повагою відказав:

“Я повинен їх убити,—ніщо інчого не лишається ся!” Підожду ще трохи...”

Раз вечером пішов він на вулицю Бастілон, але дійшовши до площини Монсей, посидів трохи на лавочці і вернувся до міського ратуша. Другим разом йому здавалося, що він увидів свою дочку, Люізу, тоді як вона, розвалившись на подушках, переїзджала попри нього на величавім повозі. Берю обіцяв відшукати її за 24 години; Дамур відмовився і удавав, що його все те мало обходить, але думка про те, що та богато одіта красавиця, може бути його дочка, справляла йому тяжкий біль.

З кождим днем він ставав щораз більше нахмурений. Він купив ліж і показав його Берю, кажучи, що хоче ним пустити кров різникови. Ся фраза йому незвичайно подобала ся, і він повтаряв її:

“Так, я пущу різникови кров!
Прийде і на нього погибель!”

Берю, цілими годинами сидячи з ним у шиночку, на улици Тампль, переконував його, щоби не вбивав різника: се булоби просто глупо! Але Дамур не піддавався і уперто твердив:

“Ні, він мусить згинути! Я пущу кров тому різникови!”

Однак дні минали за днями, а він усе ще не вбивав різника.

Незадовго скілька ся подія, котра як здавалося, мусить прискорити кроваву розвязку: Дамур втратив роботу. Раз вночі, як він заснув, хтось украв лопату. Він знов почав ходити голодний; гордість не позволяла йому просити милостині, і він блукав вулицями, лакомо заглядаючи на виставові вікна склепів з юдою. Нужда, місто того, щоби підтримати його схильоване, лише ще більше його пригноблювала. Він навіть не мав відваги в такім нужденім, жебрачім виді зявити ся в Батіньоль.

“Так, я пущу різникови кров!
Прийде і на нього погибель!”

А в Батіньолі Феліція жила у вічній тревозі. Як відійшов Дамур і Берю, її не хотіло ся розказувати Саньярови про те, що сталося; а на другий день її було неприємно, що вона не розказала усого попереднього дня, і вона знов промовчала. Тепер вона з дня на день ждала в страху, що ось зявить ся перший муж і розіграє ся страшна сцена. Найгірше з усого було те, що склепові помічники видимо чогось догадувались, а пані Верніє, котра правильно кожного дня приходила за двома котлетами, поглядала так, немовби знала якусь тайну.

Наконець, одного дня вечером, Феліція кинула ся Саньярови на шию і зі слезами в очах усе йому розказала. Саньяр, котрий в дійсності був незвичайним добраого, успокоював її на всі способи: певно, що се дуже неприємно, але дасть Бог і усе поліпшить ся. Чимало-то неприємностей укладає ся чудово! Він навіть бувби цікавий поглянути на того мандрівника з того світа,—так цікавий, що по упливі тижня бачучи, що Дамур не приходить, він став нетерпеливіти ся.

“Що се таке? Невже він нас більше знати не хоче? Якби я зінав його адресу, я сам пішовби до нього!”

Вона перелякані замахала руками, уважаючи се за пусту бесіду.

“Але-ж, моя дорога, се для твого успокоєння! Я прецінь бачу, як ти мучиш ся. Сему прецінь треба покласти конець.”

Феліція дійсно худнула з кождим днем, з дня на день вичікуючи якоїсь драми.

Одного разу, коли Саньяр за щось-там сварив помічника, до нього підійшла бліда Феліція і пробурмотіла:

“Він прийшов!”

—“А! Дуже гарно!”—сказав Саньяр, успокоївши ся відразу. —“Поведи його до світлиці.”

Потім він помало видав помічникови якийсь приказ і прийшов до світлиці, де уже були Дамур і Берю. Вони случайно прийшли разом, Берю стрінув Дамура, котрого він посліднimi часами уникав, і довідавши ся, що той іде до Феліції, сильно схвилював ся: прецінь ся справа для нього не зовсім чужа, чорт побери її! І він став патетично заклинати його не йти туди, неробити дурниць; він навіть загороджував йому дорогу і старав ся силою відобрести від нього ніж. Дамур здигав плечима і мав вид людини, котра на щось рішила ся.

“Підеш зі мною, як хочеш”,—предложив він Берю,—“лише не роби жадних дурниць!”

Увійшовши у світлицю, Саньяр не попросив гостій сідати і всі три стояли. Феліція, уявивши дітий, сковала ся до своєї комната; заперши за собою двері. вона сіла і, дрожачи як в горячці, стала сильно тулити до себе дітий, немовби хтось хотів їх від неї відняти. В першу хвилю

вона нічого не чула: в сусідній кімнаті все було тихо; оба мужі відчували заклопотане і мовчки поглядали один на другого.

“Так, се ви?”—спитав наконець Саньяр, щоби хоть чимнебудь перервати мовчанку.

—“Як бачите”—відповів Дамур.

Він бачив, що Саньяр ще молодий, і почув себе супроти нього зовсім бідним. Різник не виглядав на більше, як на п'ятьдесят літ. Се був здоровенний мушка, зі свіжим лицем і гладко виголеною бородою.

—“Я властиво”—нерешучо почав Дамур,—“хотів не з вами говорити, а з Феліцією....”

Але Саньяр твердо з притиском відповів:

“Ta послухайте, товариш, давай вияснім все чисто! Чорт побери, як мені здасться ся, ми не маємо за нішо докоряті один другому, а як ніхто не винуватий, то за що тут нам ворогувати на себе?”

Дамур стояв з понуреною головою і уважно приглядався одній позії стола.

—“Я проти вас нічого не маю”,—глухо пробурмотів він,—“але... прошу вас лишити мене в спокою. Можете відійти! Мені треба з Феліцією, а не з вами поговорити...”

“Ну, щодо сего—то даруйте! З нею ви говорити не будете!”—спокійно сказав різник.—“Я зовсім не хочу, щоби вона захорувала від тих розмов, як се було першого разу. Ми можемо поговорити і без неї. Будьте розважні і все піде як найкраще. Коли ви дійсно ще любите її, як кажете, то подумайте та увійдіть в її положене і покажіть, —що вам дорого її щастє...”

—“Мовчіть!”—перервав йому Дамур, котрого нагло опанувала лють.—“Не вмішуйте ся ліпше, бо справа покінчить ся кепсько!”

Берю, котрому відало ся, що його приятель уже халає за ніж, кинув ся межи них; але Дамур відтрутив його:

—“Забирай ся! Чого ти боїш ся, дурню?”

“Передовсім—спокій!—сказав Саньяр. “В гніві можна наробити дурниць. Послухайте, я згоджуєсь покликати сюди Феліцію, але ви мусите дати мені слово, що будете розважні. Ви прецінь знаєте не гірше від мене, яка вона вразлива. Ніхто з нас, я думаю, не хоче зробити її щось злого. Ну, що? Ви обіцяєте?”

—“Якби я був прийшов зі злими намірами, я почавби з того, що задушивби вас.”

В тоні його було тільки смутку і терпіння, що різник почув ся зворушеним.

“Отже добре!”—сказав він.—“Я покличу Феліцію. Справедливість передовсім! Я дуже добре розумію, що ви хочете поговорити з нею. Се ваше право!”

Він підійшов до дверей і запукав.

“Феліціо! Феліціо!”

Вона не відповідала; уся залякана на думку про надходячу стрічку, вона завмерла на кріслі, ще сильніше притискаючи свої діти. Саньяр почав обявляти нетерпеливість.

“Феліціо, та ходи-же! Се-ж глупо! Він обіцян, що буде розважний...”

По хвилині заскреготав ключ в дверах, і на порозі показалася Феліція. Заким увійшла, вона знов щільно замкнула за собою двері, за якими лишились її діти.

Знов наступила мучача мовчанка. Наконець, Дамур заговорив. Він говорив поволі, без звязку, все ще не рішаючись підняти очі. Саньяр відійшов до вікна, підняв край білої занавіси і немовби уважно дивився на-двір.

—“Послухай, Феліціо!”—почав Дамур.—“Ти прецінь знаєш, що я ніколи не був злою людиною... Сподіюся, що ти можеш се потвердити? Ну, а тепер... уже пізно змінити свій характер... правда, я з першу хотів був всіх вирізати, але потім я спитав себе, яка мені з того буде користь... Ні, ні, я волю лишити тобі повну свободу вибору. Ми зробимо так, як ти захочеш. Жадний суд не може розсудити сей справи, тому що се питане маєш рішити ти. Скажи-ж, з ким ти волиш остати ся, Феліціо?”

Вона не в силі була відповісти і зі зворушення у неї не ставало слів в горлі.

—“Гарно, гарно, я розумію!”—знов глухо заговорив Дамур.—“Ти хочеш лишити ся з ним. І я проти тебе нічого не маю; конець кінців, я мушу признати, що ти маєш слушність: я людина скінчена, у мене нема ніякого маєтку, ти мене не любиш... Я вже не кажу про ваших двох дітей...”

Феліція гірко заридала.

—“Даром ти плачеш”,—говорив Дамур далі,—“я й не думаю дрікати тобі. Так зложилися обставини—ось і усе! Мені прийшла думка ще раз побачити тебе, щоби сказати тобі, що ти можеш спати спокійно. Тепер, як ти зробила вибір, я не буду уже більше мучити тебе. Скінчилось: ти ніколи більше про мене не почуюш...”

Він звернувся до дверей, але Саньяр задержав його.

“Е, та ви, чорт побери, славний молодець! Ні, ні, ми не повинні так розстати ся! Ви сьогодня з нами пообідаєте...”

—“Ні, дякую вам!”—відповів Дамур.

Здивований Берю, котрий побачив, що справа кінчить ся нічим, був страшно прикро вражений, коли Дамур відмовив запрошеню.

“Коли ви не хочете обідати з нами”,—сказав Саньяр,—“то ми що найменче випємо по шкляночці. Невже-ж ви і від цього відмовите ся, чорт побери!”

Дамур не відразу згодив ся. Він поволі повів очима по чистій, веселій світлиці з білою дубовою обстановою, потім задержав погляд на вдивлену в нього благальними очима Феліцію, котра все ще плакала і сказав:

—“Добре, я годжу ся!”

Саньяр попав в повне одушевлення і закричав:

“Скоро, Феліціо, подавай шклянки! Сим разом обійдемо ся без служниці... Чотири шклянки: то також мусиш випити з нами... Ах, товаришу, ви не знаєте, яку пріємність ви робите мені свою згодою, тому що я, мушу вам признати ся, люблю гарних людей, а ви... о, я готов ручити свою головою, ви маєте золоте серце!”

Тимчасом Феліція дрожачими руками шукала в буфеті вина і шклянок. Наконець при помочі Саньяра вона найшла їх і поставила на стіл.

Коли шклянки були наповнені, хазяїн викрикнув:

“За ваше здоровле!”

Дамур, стоячи проти Феліції, мав цокнути ся з нею. Обоє мовчки поглянули одно на другого, і здавало ся, що перед їх очима в ту секунду перейшла уся минувшина. Шклянка почала давонити відбиваючись від її зубів.

“За ваше здоровле!”

Вони тепер уже не говорили до себе через ти; вони умерли для себе.

Саньяр члено супроводжав гостя до дверей

Тимчасом, як вони пили, зі сусідної кімнати донеслися голоси дітей, котрі галасуючи бавилися. Скоро роздалося пукане до дверей.

“Мамо! Мамо!” — кликали діти.

—“Ну! Досить!” — сказав Дамур, кладучи шклянку на стіл. — “Бувайте здорові!”

Він пішов. Феліція, бліда і розстроєна, слідила за ним очима, а Саньяр члено супроводжав гостя до дверей.

V.

Маляр не тямив ся зі злости. Коли вони дійшли до бульвару Батіньоль і Дамур з умученя сів на першу стрічну лавку, Берю виляв на нього все своє розярене:—йому, такому цимбалови, навіть не стало відваги дати шановній парочці хочби кілька штовханців! Ні! Се сумно! Відстутити свою жену другому ні за нюх табаки! На се треба бути крайним дураком, що найменче кажучи!

І Берю навів як примір другого комунаря, котрий вернувшись зі заслання, подібно як Дамур, застав жінку з другим; і що-ж? Всі троє чудовим способом зажили разом і почують себе прекрасно. Коли лише воля є, все можна гарно урядити...

“Ах, ти нічого не розумієш!”— відповідав Дамур.—“Краще зробиш, як підеш собі геть; ти не приятель мені!”

—“Я тобі не приятель? Боже, уже здається, так старав ся, а він... Але послухай, що-ж тепер з тобою буде? Ти не маєш підпори, і ти загинеш як собака на вулиці, як я тебе не спасу! Ти мене не признаєш за приятеля, але прецінь без мене ти пропадеш,—як нічо, пропадеш!”

Дамур безнадійно махнув рукою.

—“Добре!”—сказав маляр.—“Я докажу тобі, що ти маєш в мені приятеля: я коведу тебе до одної людини, у котрої ти найдеш і приязнь і кусок хліба.”

І він встав з видом чоловіка, котрий повзяв нагле рішене. Мало не силою потягнув він за собою Дамура, котрий бурмотав:

“Ну, куда-ж ти мене тягнеш?”

—“Побачивши. Тому, що ти не хотів обідати у своєї жени, пообідаєм у другім місци. Я не позволю тобі в один день дві дурниці зробити,—так і запиши собі на чолі!”

Тягнучи за собою Дамура, він скоро пішов в долину по Амстердамській улиці. На Берлінській улиці він задержався перед богатим відосіннем домом, подзвонив і спитав льокая, чи дома пані Савіні. Коли льокай нерішучо переступав з ноги на ногу, Берю з притиском сказав:

“Скажіть її, що за нею питает Берю!”

Дамур машинально пішов за ним по сходах. Сей богатий дім зовсім змішав його.

.Ледво вони вийшли на поверх, він опинився в обіймах маленької білявої, гарненької женищі, ураної в легку хатню сукню, обшиту коронкою.

—“Тато, се тато!”—викрикувала вона.—“Як се гарно з вашої сторони”,—звернулась вона до Берю.—“що ви наконець наклонили його!”

І вона, не звертаючи уваги на заболочену блюзу Дамура, в приступі ніжності дочки тягала його і в запалі плескала в долоні, а тимчасом батько все ще не пізнавав її.

“Та се твоя Люіза”,—сказав Берю.

“А, так... ви дуже добрі!”—бурмотів Дамур.

Він не мав відваги говорити її “ти”. Люіза посадила його на софу, подзвонила на льокая і казала нікого сюди не пускати.

Отець скоро оглянув богату обстанову, обиті кашміром стіни, і зовсім розмяк. Берю триумфував і, плескаючи його по плечах, говорив:

—“Ну що? Чи приятель я тобі чи ні? Я знав, що koneць кінців будеш мусів звернути ся до дочки, відшукав її та розказав про тебе. І вона зараз таки наказала мені привести тебе...”

—“Ну, і якже інакше?”—ласково говорила Люіза.—“Б'дний тато! Кажучи правду, я ненавиджу твою республіку... Комунарі—це непотріби, котрі, дай їм лише волю, а вони знищать усе людство; але ти... ти—друга справа! ти—мій татуњо. Я памятаю, як ти був добрий і ніжний для мене, коли я ще зовсім дитина, була хора. Побачиш, ми чудово заживемо, щоби лише не було розмов про ту остогидну політику! Передовсім, ми пообідаємо, усі троє... Ах, як славно!”

Вона сиділа на колінах батька

Вона сиділа на колінах батька і дивила ся на нього своїми веселими, сміючими очима. На нього найшло якесь розслаблене і він почув себе зовсім без волі. Він хотів подякувати за обід, тому що йому відало ся, що йому не випадає покористувати ся в тім домі гостинностю; але у нього уже не було тої рішучості, з якою він так недавно утік, навіть не оглядаючись, від Феліції. Притім дочка його була така добряча, а дотик її білих, ніжних рух зворушував його до глибини душі.

“То ви згоджуєте ся, тату?”—уже пе по раз перший шептала Люіза.

—“Так!”—сказав він, наконець, а тимчасом дві великі слізки покотились по його пооранім морщинами, запалім обличу.

Коли всі перейшли в їдальню, льокай доніс, що прийшов пан.

“Я не можу його приняти!”—спокійно сказала вона.—“Скажіть йому, що до мене прийшов батько. Коли він хоче, то завтра о шестій годині вечером...”

Обід минув дуже приемно. Берю без упину жартував, а Люїза сміяла ся до сліз. Її здавало ся, що вона знов опинила ся на вулиці Анвієрж і радувала ся, як дитина. Після легуміни подали солодкаве, похоже на шампанське вино—і всі троє по трохи упились. А коли слуги забравши начине, відійшли, отець, дочка й Берю, оперши ся ліктями на стіл, з легким смутком стали згадувати минуле. Берю скрутив для Люїзи папірос, котрий вона поволі і довго курила, замикаючи на-пів очі і закутуючи себе хмарами диму. Притім вона віддавала ся своїм споминам, говорила про своїх любовників; особливу увагу звернула вона на первого з них, молодого чоловіка величезного росту, котрий мав великий досвід в любовних справах. Потім вона заговорила про матір, при чому говорила про неї усе неприхильно.

“Коли хочете, я під до неї і скажу її, що я думаю про її поступок у відношенню до тебе...”

Але Дамур нахмурено спротивив ся, кажучи, що матір Люїзи для нього більше не істнує.

“Ага, я зараз щось вам покажу!”—викрикнула, зриваючись на-гло з місця, молода жінка.—“Я знаю, що се вам зробить приемність!”

По хвилі вона подала батькови стару, пожовклу віл часу фотографію з обломаними рогами. Поглянувши на неї, Дамур задрожав:

—“Евген, мій бідний Евген!”

Він передав фотографію Берю, котрий також схвилював ся, побачивши образ погиблого молодця.

—“Дуже похожий!”—сказав він.

Потім карточка знов перейшла до Люїзи,—але від споминів, що кинулись її до серця, сльози закрили її очі, і вона знов передала фотографію батькови.

“Я так живо памятаю його!”—сказала вона.—“Який він був гарний!”

І всі троє, захоплені смутком і зворушенем, зашлакали. Фотографія знов обійшла стіл, при чому кожде говорило щось зворушаючого. Евген, здоймлений в уніформі національного гвардійця, здавав ся привидом з далекої-далекої минувшини. Обернувшись портрет на другу сторону, Дамур прочитав ним самим написані слова: “Я пімщу ся за те-

бе!” І, потрясаючи над головою ножом до ідженя, він повторив ту клятву:

—“Так, так! Я пімщу ся за тебе!”

“Коли я побачила”,—говорила Люїза,—“що мама починає кепсько поводити ся, я не хотіла лишити у неї фотографії бідного брата і раз вечером забрала її. Я се зробила для вас, тату: беріть собі сей портрет....”

Дамур припер фотографію до своєї шклянки і знов почав її пристегти. Але уже час був поговорити про справи. Люїза предложила, щоби батько жив з нею; але се було неможливо. Потім її прийшла до голови знаменита думка. Вона спітала батька, чи він не згодивби ся стерегти маєтку, котрий один пан купив для неї коло Манта. Там є павільон, в котрім він буде міг гарно зажити, тим більше, що він буде діставати двіста франків на місяць.

“Господи, та се-ж рай на землі!”—викрикнув Берю.—“Щоби йому не було скучно, я буду відвідувати його час від часу.”

В тиждень пізнійше Дамур уже поселив ся в належачім до його дочки маєтку “Вигіднім”.

Там він живе й досі, заживаючи спокою, на котрий вповні заслужив після кількох літ нужди і страждань. Він погруб і почервонів, ходить дуже прилично одітій і виглядає на добродушного жовніра, що живе з чистого доходу. Селяни низько кланяють ся йому при стрічі. Для розривки він займає ся ловами і половом риби. Коли до маєтку приїзджає Люїза в супроводі гостей, то він поводить ся з великою повагою. Деколи вона, кинувши кавалерів, обідає з ним на самоті в його павільоні—і се для нього дійсний празник; притім йому справляє присність звертати ся до неї, як до маленької дівчини, і він зі захопленням розглядає її убори.

Про жену свою Дамур немовби зовсім забув. Він нікого не хоче знати, кромі дочки, котра змилосердилася над своїм бідним батьком, котра становить його гордість і його щастя. Уперто не хоче він також поправити похибки властій, котрі вичеркнули його зі спису живих: Пощо йому непокоїти власті? Йому так гарно в тім медвежім кутику! Він перед ніким не має румянітись за те, що він приймає подарки від дочки: прецінь, для усого світа, він небіщик, а мерці сорому не мають.

Деколи в павільоні буває дуже галасливо: се Берю приїзджає в гості до Дамура на чотири-пять днів. Наконець він здобув собі кутик, в котрім може віддихнути трохи: він полює і ловить рибу зі своїм при-

ятелем або просто походить з приятелем цілими годинами по березі ріки, нічого не роблячи. Вечерами звичайно йдуть розмови на політичні теми. Берю привозить зі собою анархістичні газети, і по прочитанню їх, товариші довго розбирають питання про способи, конечно потрібні для уздоровлення суспільності.

Оба вони по давному являють ся фанатиками загального щастя, доступного через загальне знищене.

Заким іде спати, Дамур звичайно підходить до портрету Евгена, котрий він оправив в рами, глядить на нього яку міну, не кажучи ані слова, а потім потрясаючи люлькою, викрикує:

“О так! Я шімщу ся за тебе!”

А на слідуючий ранок він зі спокійним, вдоволеним лицем знов іде на лови, тоді як Берю, витягнувшись на всю довжину, солодко спить в траві на березі ріки.

Виходить три рази
на тиждень

У Вівторок, Четвер
і Суботу

НАРОДНА ВОЛЯ

NARODNA WOLA - THE PEOPLE'S WILL

є одною з найбільших українських часописій
в новім і старім краю

Коштує на рік
тільки три доляри

524 Olive Street,
Scranton, Penn'a.

ПРОСВІТНА КОМІСІЯ УКР. РОБ. СОЮЗА

видає цікаві і поучаючі книжочки для народу і видала доси:

1. Проф. Мих. Грушевського *ПРО СТАРІ ЧАСИ НА УКРАЇНІ*. Коротка історія України з 38 образками і мапою України 40 цт.
2. Володимира Винниченка *БІЛЯ МАШИНИ*, оповідання 10 цт.
3. ЗАБОРОНА УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА В РОСІІ. Реферат петербурзької академії наук в справі знесення заборони українського слова 25 цт.
4. Михайла Яцкова *ЖОВНІРСЬКІ ОПОВІДАНЯ* 20 цт.
5. Максима Горкого *РУССКІЙ ЦАРЬ* 5 цт.
6. *ВИБІР З ТВОРІВ ОСИПА ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА* .. 10 цт.
7. Івана Франка *ПЕТРІІ I ДОВБУЩУКІ*, в мягкій опр. 80 цт.
В твердій оправі \$1.10

Через Просвітну Комісію можна замовляти також усі видання
“Народної Волі” та інших видавництв. Адресувати:

PROSVITA

524 OLIVE STREET.

SCRANTON, PA.